

М. Жамбылқызы , **Д.С. Есалы*** 

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: danayessaly1@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

Мақалада тіліміздегі кірме сөздердің игерілуі бойынша тарихи-мәдени факторлар қарастырылды. Тілімізге енген кірме сөздердің төл тілдегі мағынасымен қаншалықты үндесіп жатқандығы сараланды. Бүгінгі таңда кірме сөздер төл мағынасынан да басқа екінші бір мағынаға ие болып жатқандығы зерделенді. Өзге халықтардың тіліндегі кірме сөздер игерілген уақытта міндетті түрде сол халықтың өзіндік тіліне тән тілдік ерекшеліктері мен өрнектерімен қоса меңгерілетіндігін байқадық. Тіпті, түркі тілдеріне жататын түрік тілінен алынған кірме сөздер, алдымен орыс тіліне, одан кейін орыс тілінің фонетикалық ерекшелігі бойынша қазақ тіліне енген. Бірақ бұл сөздердің фонетикалық құрамы алдымен түрік тілінің төл дыбыстарынан жасалған, одан әрі түрік тілінен орыс тіліне ауысқан шақта орыс тілінің төл дыбыстары арқылы игеріліп орфографияланған. Ал, қазақ тіліне ену барысында біздің тілдің төл дыбыстарының мүлдем басшылыққа алынбағандығын байқаймыз. Кейбір араб және парсы сөздерінің лексикалық мағынасы көмескіленіп түсініксіз болып қалған. Оларды көбінесе тарихи жырларда немесе діни қисса-дастандарда кездестіріп жатамыз. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі құрылымы жағынан бұрын-соңды құрастырылмаған ауқымды еңбек болып табылады. Себебі, қазіргі таңда кірме сөздердің түпкі мағынасын айқындап беріп қана қоймай, ол тілдік бірліктердің қай тілден және қалай енгендігін түсіндіріп, көрсетіп беретін дереккөздердің болуы аса маңызды болып табылады. Зерттеу барысында эксперименттік сауалнама жүргізілді. Соның негізінде кірме сөздердің тілімізге енудегі басты жолдары анықталды. Сауалнамада респонденттің жас ерекшелігі, жынысы және кірме сөздерге байланысты нақты сұрақтар мен өз ойын білдіруге болатын ашық сұрақтар берілді. Кірме сөздер туралы көзқарас Тәуелсіздік алғаннан соң дүниеге келген ұрпақ пен совет үкіметі кезінде туылған адамдармен бірдей дәрежеде бола алмайды. Осы себепті респонденттердің жас ерекшелігі сұралды. Жынысын сұраудағы дйттеген межеміз әйел адаммен ер адамның кірме сөздерді қолдану аясы және контекстері әр түрлі болып келеді. Респонденттердің көпшілігі кірме сөздердің тілімізге енуінің негізгі себептері ретінде жаһандану және саяси-экономикалық оқиғалардың үдерісінен деген тұжырымдарын көрсетті. Осы жүргізілген тәжірибенің қорытындысы бойынша жалпылама түрде кірме сөздердің бүгінгі таңдағы қолданылуын және оның өзектілігінің қаншалықты екендігін анықтадық.

Түйін сөздер: кірме сөздер, сөздік, респондент, тарихи-мәдени факторлар.

M. Zhambylkyzy, D. S. Yessaly*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: danayessaly1@gmail.com

Current and future state of loan words in the Kazakh language

The article examines the historical and cultural conditions for the development of loan words in our language. It was analyzed how the loan words in our language correspond to the meaning in the native language. It has been studied today that loan words have a second meaning in addition to their original meaning. We noticed that when mastering loan words in the language of other peoples, it is necessary to study the linguistic features and expressions of the native language of this people. Most of the loan words from Arabic and Persian are fully internalized in our language and are used as actively as our own words. Evidence of this does not interfere with the reading or writing of these words and does not interfere with the acoustic-articulatory system of the Kazakh language during communication. We often see them in historical songs or religious stories. The dictionary of borrowed words of the Kazakh language is a large-scale work that has not been compiled before. In the course of the study, an experimental survey was conducted. Based on this, the main ways in which borrowed words enter our language were determined. During the survey, specific questions were asked related to the age, gender of the respondent, as well as open-ended questions on which you can express your opinion. Our goal in the question of age differences is that the use of loan words differs between the generation born after independence and

the generation born under the Soviet government. Our goal in asking the question about gender is for men and women to use different loan words and contexts. Based on the results of this experiment, we determined the general use of keywords today and their relevance.

Key words: loan words, linguistic units, national characteristics, historical and cultural factors.

М. Жамбылқызы, Д. С. Есалы*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: danayessaly1@gmail.com

Текущее и будущее состояния заимствованных слов в казахском языке

В статье рассматриваются исторические и культурные условия развития заимствованных слов в нашем языке. Было проанализировано, насколько заимствованные слова в нашем языке соответствуют значению на родном языке. Сегодня известно, что заимствованные слова имеют второе значение в дополнение к их первоначальному значению. Мы заметили, что при овладении заимствованных слов на языке других народов необходимо изучать лингвистические особенности и выражения родного языка этого народа. Большинство заимствованных слов из арабского и персидского языков полностью усвоены в нашем языке и используются так же активно, как и наши собственные слова. Доказательство этого в том то, что ничего не мешает чтению или написанию этих слов и не мешает акустико-артикуляционной системе казахского языка во время общения. Лексическое значение некоторых арабских и персидских слов было неизвестно. Мы часто видим их в исторических песнях или религиозных рассказах. Словарь заимствованных слов казахского языка – это масштабный труд, и ранее он не составлялся. Это связано с тем, что сегодня важно не только определять значение заимствованных слов, но и иметь источники, объясняющие, из каких языковых единиц и как они произошли. В ходе исследования был проведен экспериментальный опрос. На основании этого были определены основные пути, по которым заимствованные слова попадают в наш язык. В ходе опроса были заданы конкретные вопросы, связанные с возрастом, полом респондента, а также открытые вопросы для выражения своего мнения. Наша цель в вопросе о возрастных различиях заключается в том, что использование заимствованных слов отличается в поколении, рожденном после обретения независимости, и поколении, рожденном при советском правительстве. Наша цель, задавая вопросы, состоит в том, чтобы мужчины и женщины использовали разные заимствованные слова и контексты. Большинство респондентов назвали глобализацию и процесс политических и экономических событий основными причинами введения заимствованных слов в наш язык. По результатам этого эксперимента мы определили общее использование ключевых слов сегодня и их релевантность.

Ключевые слова: заимствованные слова, значение, языковые единицы, историко-культурные факторы.

Кіріспе

Кірме сөздер негізінен еліміздің өзге елдермен тығыз тарихи-мәдени және экономикалық байланысының нәтижесінде еніп жатыр. Жаһандандудың ықпалынан қазақ тілінің басқа тілдермен тілдік байланыстары қалыптасты. Осындай мәдениаралық байланыстардың және ақпараттардың кеңеюі нәтижесінде тілдік бірліктердің алмасуы заңды құбылыс болып табылады.

Тілімізге бөгде сөздердің енуі біршама уақыттан бері назар аударарлық жайт болып жатыр. Кірме сөздер сөздік құрамды байытуда және оны толықтыру барысында өте маңызды рөл атқарады. Осы себепті қазақ тіл білімінде кірме сөздерді сапалы меңгеру өзекті бір мәселе болып отыр.

Кірме сөздер дегеніміз тіларалық қарым-қатынастың нәтижесінен бір тілден екінші бір тілге келіп қосылған тілдік бірліктер. Тіліміздегі кірме сөздердің біршамасы дыбысталуы мен формасы жағынан толық игерілген болса, енді бірі керісінше өзі шыққан төл тілінің ерекшеліктерін бұзбай тілімізге қосылғанын байқаймыз. Мәселен, араб-парсы және орыс тілінен енген көптеген сөздер тілімізге толығымен сіңісіп кеткен. Оларға құрмет, зейін, кереует, барқыт, т.б жатады.

Материал және әдістер

Кірме сөздерді зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістерді соның ішінде атап айтсақ, анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция, аналогия мен классификацияны пайдаландық.

Қазақ тіліндегі кірме сөздерге байланысты «Сіз күнделікті қандай кірме сөздерді қолданасыз?» «Кірме сөздердің тілімізге енуіне не әсер етеді?» және арнайы бірнеше нұсқалы сұрақтар арқылы респонденттерге сауалнама жүргізілген болатын. Респонденттердің жауабына анализ жасай отырып, кестелер бойынша классификацияладық. Тілімізге сіңіп кеткен кейбір кірме сөздердің мағынасын ашуда индукция әдісі пайдаландық. Зерттеу кезеңдері алдымен теориялық ақпарат беруден одан әрі сауалнама жүргізе отырып респонденттердің жеке көзқарасын білуге бағытталды. Сауалнама анонимді түрде жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі таңда ағылшын тіліндегі кірме сөздердің 29 % француз, 29 % грек, 26 % неміс қалған 6 % өзге тілдерден алынған екен (Durkin, 2014: 43).

Кірме сөздерге байланысты Р. Durkin «Borrowed Words: A History of Loanwords in English», С. Heidelberg «Ordered profusion Studies in dictionaries and the English lexicon», J. Speake «The Oxford dictionary of foreign words and phrases», деген еңбектері бар. Бұл ғылыми еңбектерде ағылшын тілінің көптеген кезеңдерді бастан өткергендігі және оның барысында белгілі бір тілдерден көптеген шеттілдік сөздер алынғандығы баяндалған.

Ағылшын тілі басқа тілдерге донор тіл болып қана қоймай, басқа тілдерден де сөздер алып отырған. Мәселен, француз, неміс, орыс, испан, жапон және араб тілдеріндегі көптеген сөздер ағылшын тіліне енген. Тілде кірме сөздерді кеңінен қолдану ашықтық, икемділік, толеранттылық және шығармашылық негіз болуға мүмкіндік береді (Aritayı, 2014: 243).

Ескі ағылшын тілінен орта ағылшын тіліне көшу 11 ғасырда басталды. Сол кезеңде кірме сөздердің көпшілігі латын және француз тілінен алынған (Abdul Hamid, 2006: 53).

Орта ғасырда ағылшын тілі 10000-нан астам француз сөздерін алды. Бұл сөздердің шамамен 75 % қазіргі ағылшын тілінің лексикасында сақталған. Бұл сөздердің бәрі Норман жаулап алуы нәтижесінде бірден ағылшын тіліне енген деп ойламау керек. Сөздердің негізгі бөлігі XI ғасырда емес, XII-XIII ғасырларда алынған деп сену керек. Өздеріңіз білетіндей, нормандықтар Англияға өздерінің әдет-ғұрыптарын, заңдарын, мәдениетін әкелді (Echevarria, 2008: <https://www.altalang.com/beyond>).

Бүгінгі таңда дүние жүзінде шамамен 1,5 млрд адам ағылшын тілінде сөйлейді (Qreshat, 2019: 1).

Ағылшын тіліндегі кірме сөздердің барлығын 3 түрлі фазаға жіктеуге болады. Олар ескі, ортағасырлық және заманауи кірме сөздер (Smith, 2009: 48).

Қазіргі кезде ағылшын тіліне толық сіңіп кеткен кірме сөздер жеткілікті. Мысалы, «money» сөзі орта ғасырда ағылшын тіліне француз тілінен енген. Француз тілінде «monnaie» сөзі монета, металл валюта деген деген мағына береді. Бұл сөзді тереңірек қарастырсақ латын тіліндегі «moneta» сөзінің мағынасы ақша шығаратын орын дегенді білдірген және Juno Moneta деген ғибадатханада жалбарынатын құдайдың құрметіне осындай атау қойылған деседі. Бұл адамдардың ақшаны Құдай деп санағанынан берілген атау болып табылады (Allce, 2017: shorturl.at/bsFL1).

Орыс тіліне кірме атаулар VIII-IX ғасырдан бастап ене бастаған. Кірме атауларды зерттеген орыс зерттеушілерінің мынандай еңбектері бар: Крысин Л.П. «Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни», Морозова М.Н. «Современный русский язык», В. Гребенщиков «Иностранные слова в русском языке», Г.Г. Тимофеев «Новые английские заимствования в русском языке», И.С. Улуханов «О новых заимствованиях в русском языке».

Орыс тіліндегі кірме сөздерді ену формалары бойынша 4 топқа бөлуге болады. Олар: лексикалық, семантикалық, шетел тіліндегі формасы сақталған, морфемалық кірме сөздер (Морозова, 2005: 89).

Орыс тіліне өзге тілдің сөздерін енгізудің тағы бір себебі «бөтен» тілдің сөзі қысқа әрі нұсқа формада болуында. Орыс тіліндегі сөз тіркестері ағылшын тіліндегі бір ғана лексемамен алмасқан. Мәселен, ағылшын тіліндегі «снайпер» сөзі «меткий стрелок», «сейф» сөзі «несгораемый шкаф», спринтер «бегун на короткие дистанции», «саммит» «встреча в верхах», «ремейк» «новая версия ранее снятого фильма» «киллер» «профессиональный убийца» тіркесімен алмасқан. Кірме сөздер орыс тіліндегі сөздің дәл мағынасын қайталамайды. Осы себепті мағыналық, стилдік және функционалдық айырмашылық байқалады (Тимофеева, 2005: 75).

Орыс тіліндегі кірме сөздердің көпшілігі белгілі бір салада қолданылатын термин сөздер болып келеді. Ал, кірме сөздердің орыс тіліндегі баламасы қарапайым, барлық орыс тілінде сөйлейтін адамдарға ұғынықты сөз болып келеді.

Мысалы, «бартер – обмен, дискриминация – ограничение в правах, инвестиция – вложение капитала, консенсус – согласие, монетарный – денежный, рента – доход, ремиссия – ослабление болезни, стагнация – застой в экономике, трансформация – преобразование, транш – доля, часть платежа (Крысин, 1996: 6).

Лексикалық кірме сөздер тілге өзіндік тұрпатын сақтай отырып енеді. Семантикалық кірме сөздер түпкі білдіретін мағынасынан айырылып, екінші бір жаңа мағынаға ие бола отырып игеріледі. Шетел тіліндегі формасы алынған кірме сөздер басқа тілге ауысқан жағдайда айтылым және жазылым тұрғысынан өзгеріске ұшырайды. Морфемалық кірме сөздер өзге тілге енгенде түбірі немесе қосымшасы арқылы жаңа сөздер пайда болады.

Орыс тілінде кірме сөздермен қатар кірме қосымшалар терең зерттелінген. Оған дәлел, «инг» қосымшасы арқылы жасалған рентинг, тестинг «ар, ер» қосымшасы арқылы тостер, трастор, трансформер, органайзер сөздерін жатқызамыз (Улуханов, 1994: 66).

Әлем өзгеруде, біз онымен бірге өзгеруіміз керек. Орыс тілі ондағы кірме сөздердің пайда болуымен нашарлайды деген пікір қате. Бұл түбегейлі дұрыс емес. Кірме сөздердің бірде – бір толқыны, тілдері француз тілі немесе неміс тілі орыс тілінің бұзылуына әкелген жоқ. Керісінше – оның дамуына ықпал етті (Липилина, 2019: <https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizmy-ili-zaimstvovaniya>).

Сонымен қатар, көптеген жұрнақтар мен жалғаулардың арқасында орыс тілі кез-келген кірме сөздерге мүлдем жаңа өмір берді. Егер ағылшын тілінде тек «Google» сөзі болса, онда орыс тілінде «погуглить, загуглить, нагуглить» деп қолдану белең алды. Бұл мысал арқылы орыс тілі кірме сөзді толығымен өзінің тілдік қосымшалары арқылы игергенін байқаймыз.

Англицизмнің пайдасына тағы бір дәлел – кірме атаулардың әрқайсысы орыс тілінде аналогты таңдай алмайды. Мысалы, «креативный» лексемасы «творческий» ұғымынан кеңірек болып келеді.

Қазақ тілінің сөздік құрамы да күннен күнге кірме сөздермен толығып жатқандығы баршамамызға аян. Қазақ тіліне әр кезеңде енген кірме сөздер тілші ғалымдардың шетелдік ғалымдардың тарапынан біршама уақыт зерттелді. Атап айтсақ, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерді зерттеуге өз үлесін қосқан ғалымдар қатарына Л. Рүстемов пен Н. Ондасыновты жатқызамыз. Кірме сөздер Абай

шығармалары негізінде қарастырыла отырып, екі бөлікке жіктелді. Олар орыс тілінен және араб-парсы тілінен енген кірме сөздер. Сонымен қатар, Абай шығармаларында кездесетін калька арқылы алынған балама тіркестерді де жатқызуымызға болады. Мысалы,

1-кесте – Абай шығармаларындағы калькалау арқылы алынған сөз тіркестері (Нұрғалиев, 1995: 5).

Мрачная душа	Қараңғы көңіл
Рассудок холодный	Суық ақыл
Светило надежды	Үміттің нұры
Стих унылый	Жабыраңқы жазған сөз

2019 жылы Шерубай Құрманбайұлының басшылығымен «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» жарияланды. Бұл сөздіктің авторлары Гауһар Әлімбек, Гүлфар Мамырбекова Сабира Исақова, Бағлан Мизамхан, және Дәурен Боранбаев. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі еңбегінде 90000 сөз әліпби реті, білдіретін мағыналары бойынша берілген. Сөздіктің ерекшелігіне ретінде әр дәуірдің өзіндік ерекшелігіне, мәдени-тарихи оқиғаларға байланысты енген кірме сөздердің қамтылғандығын айта аламыз. Кірме термин атауларының дәл қай ғылым саласына жататындығы анық көрсетілген. Бұл сөздікте негізінен жалпыхалықтық сөздер мен кең ауқымды қамтыған термин сөздердің шығу тегі және олардың мағынасы жеке-жеке айшықталып көрсетілген. Латын тілінен бастап, көрші орыс, ағылшын, моңғол, араб, парсы, әрісі грек, ағылшын, испан, неміс, қытай, португал, француз, итальян тілдерінен енген кірме сөздердің жалпылама түрдегі жинағы болып табылады (Мәметұлы, 2009: 3).

Жаңадан жарық көрген «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» еңбегінде әр дәуірдің ерекшелігіне және мәдени-тарихи оқиғаларына байланысты кірме сөздер алынған. Он екі тілдің әр қайсысына жеке-жеке мысал келтірілген. Сөздікті қарастыра отырып, қазақ тіліндегі кірме сөздердің тікелей орыс тілінің тілдік ерекшелігі бойынша сындырылып жазылғанын байқадық. Араб және парсы тілінен келген кірме сөздердің басым көпшілігі тілімізге толығымен сіңіп, өзіміздің төл сөздерімізбен бірдей белсенді қолданылып жүр. Оған дәлел бұл сөздерді оқығанда немесе жазу барысында ешқандай кедергі тудырмайды және коммуникация жасаған

уақытта қазақ тілінің акустика-артикуляциялық жүйесіне ешбір кедергі келтірмейді.

Сөздіктің тағы бір ерекшелігі ретінде мектеп оқушыларынан бастап, студент, магистрант, докторанттармен қатар түрлі басқа да салада қызмет ететін мамандарға, жалпы көпшілік қауымға түсінікті еңбекке жатады.

Сөздікте тіліміздегі кірме сөздердің қай тілден шыққандығы, төл тіліндегі транскрипциялануы және қазіргі қолданыста білдіретін мағынасындағы айырмашылықтары анық көрсетілген.

Қазақ тіліндегі қолданылып жүрген кірме сөздердің тұлғасы жағынан өзгеріске ұшырағандарын тілімізге қабылданудағы себептері зерттеліп көрсетілген. Өткен кезеңдерде қазақ тіліндегі бармаша кірме сөздерді мол қамтыған сөздік болмағандықтан бұл еңбек өте құнды болып табылады. Технология мен ғылымның

қарыштап дамуына байланысты шеттілдік сөздер мен терминдер тілімізге күнде толыға отырып, дамылсыз еніп жатыр.

XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап орыс тілінен енген сөздер тілімізге сындырылмай ене бастады. Осылай қаланған үрдіс күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Өсіресе соңғы уақытта ғылым білімнің тіліне айналған ағылшын тілінен енген кірме сөздерден көз сүрінеді. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық жобасы аясында шеттілдік терминдердің саны одан әрі арта түсті. Осылайша, соңғы кезеңде кірме сөздерге ерекше мән беріліп, олардың тілімізге қарай игерілуін қадағалау тілші ғалымдарға жүктелген міндет болып отыр. Қазіргі уақытта кірме сөздердің мағынасын түсіндіріп қана қоймай, қай тілден енгендігін көрсетіп беретін еңбектердің болуы өте маңызды

2-кесте – Кірме сөздер алынған 12 тілдің әр қайсысына мысал

Кірме атау	Төл тілі	Транскрипциялануы	Мағынасы
Зімпара	Парсы	[سافارا] [Санфара]	Бір нәрсенің бетін тегістеуге, егеуге, тазалауға арналған зат.
Буксир	Неміс	[Bugsierer]	Тіркелетін кемелер мен салдарды басқа да су бетімен жүретін құрылыстарды сүйреуге арналған өздігінен жүретін кеме.
Деспот	Грек	[Despotes]	Шексіз билігін пайдаланып, өктемдік жасау арқылы басқаратын әмірші.
Зүрият	Араб	[زريات] [зурият]	Тұқым, ұрпақ. Қазақ фольклорлық жырларында кеңінен қолданылған.
Ивент	Ағылшын	[Event]	Музыкалық немесе ойын-сауық іс-шара.
Кардинал	Латын	[Cardinalis]	Қызыл қауырсында америкалық құстың атауы
Легато	Итальян	[Legato]	Бір дыбыстан екіншісіне үзіліссіз өтетін, бірге және баяу орындалатын музыкалық фраза.
Маркиз	Француз	[Marquis]	Батыс Еуропада граф пен герцогтың арасындағы дворяндық аристократтық титул.
Сеньор	Испан	[Senor]	Испанияда мырзаға инабатты ескерту жасау немесе қаратпа сөз.
Мандарин	Португал	[Mandarim]	Жоғары дәрежелі шенеунік атауына қолданған.
Женьшен	Қытай	[Jenshen]	Қытай мен Кореяның солтүстігінде өсетін көпжылдық өсімдік.
Инфант	Португал	[Infante]	Испан және португал патшалары үйлеріндегі ханзада немесе ханшайым атағы.

Жалпылама, алғанда сөздіктегі орыс тілінен енген кірме сөздер ауқымды орын алып отыр. Себебі, соңғы жылдардағы ғылым-білімнің дамуына байланысты қолданыс аясы одан әрі кеңеюде. Оған қосымша орыс тілінің негізінде әлем тілдерінен енген кірме сөздерді меңгеру бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Бәріміз кез келген сауда орындарында немесе ресторандар, асхана желілерінде, көлік қозғалысында

актив қолданатын кірме сөздер жеткілікті. Атап айтқанда, «кэшбэк» сөзі ағылшын тіліндегі «cash back – қолма-қол ақшаны кері қайтару», «барбер» – «barber – сақал, мұрт пен шашты алатын ерлер шаштаразы», «кавер» – «cover» «жабу, ауыстыру» деген мағына береді.

Орыс тілінен енген атаулардың қай тілден алынғандығы көрсетілді. Орыс тіліндегі «кепка» сөзі алдымен швед тілінде «кері» деп

дыбысталған, одан неміс тіліне ауысып «карри», латын тілінде «сарра» «бас киім түрі» деген мағына берген. «Киоск» сөзі алдымен француз тілінде «kiosque» болған. Сосын неміс тіліне «kiosk» біршама уақыт өткен соң, түрік тіліне «köşk» болып енген. Орыс тіліне түрік тілінің неізінде бау-бақшадағы там, шатырсыз ғимарат немесе дүңгіршек деген мағынаға ие болған. Кейбір сөздер бір қарағанда орыс тілінің тілдік бірліктеріне жататын сияқты болып көрінеді. Бірақ, түптеп келгенде олардың түркі немесе араб тілдеріне жататындығына көз жеткіземіз. Мәселен, орыс тіліндегі «адмирал» сөзі арабтың «теңіз әміршісі» деген сөзден шыққан. Алгебра, атлас, алкоголь сөзі де осыған мысал бола алады. Бәріміз жақсы көретін «йогурт» сөзі «yoğurtmak айран ұйыту етістігінен жасалған yoğurt «ұйытылған, ұйытқы, қою айран» ұғымы бүкіл әлемге yoğurt болып таралды. Осылайша орыс тіліне түрік тілінен, ал бізге орыс тілінен енгендігін көруімізге болады.

Сөздікте бүгінде әлемдік брендтерде қолданылатын атауларды байқаймыз. Олар: Мысалы, түрік тіліндегі альбени сөзі «al beni» – «ал мені», дөнер «döner – орау, оралған, орама», орыс тілінің шауырма араб тілінің «шаверма شورما < түрік тіліндегі çevirme орама» деген сөзінен алынған.

Сөздіктегі араб тілінен енген кірме сөздердің көпшілігі бүгінгі таңда қолданылу аясы тар лексикаға айналған. Бұл сөздер көбінесе арнайы діни дастанда немесе ауыз әдебиетінде ғана кездесетін тілдік бірліктерге жатқызылады. Сонымен қоса, тұрақты тіркестің құрамында сақталған, бірақ мағынасы көмескі сөздердің этимологиясына тоқталған.

Оған мына мысал дәлел бола алады. Сөздіктегі «абадан сөзі» қазіргі тілімізде «көсем, көшбасшы, қасқыр немесе арыстан үйірінің бас-таушысы, арлан» деген ауыспалы мағынада қолданылады. «Арыстаны көп, абаданы біреу» деген мақалдағы «абадан сөзі» түпнұсқасы парсы тілінен алынғандығы анықталды.

Қазақ тілінде жеку мәнде қолданылатын «адыра қал» тіркесіндегі «адыра» сөзі араб тілінде «көз жанарынан айырылу» деген мағынаға келеді. Тіліміздегі «ежелеп оқу» тіркесіндегі «еже» сөзі арабтың «неже» буындап деген сөзінен шыққандығы көрсетілген. (Әділов, 2019: 6).

Әсіресе, моңғол тілінен енген кірме сөздерде тән қызықты деректер кездеседі. Мәселен, құдаанда сөзінің, екінші сыңары анда сөзі моңғол тілінде, бауыр, дос, туысқан деген мағынаға

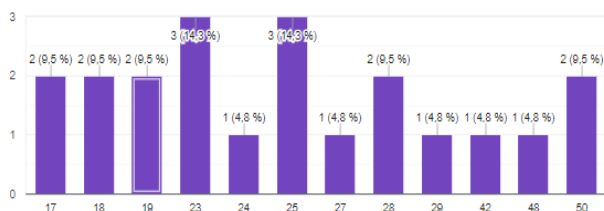
ие екен (Манкеева, 2014: 141). Бүгінгі таңда құрамындағы көмескі мағынаға ие кежегесі кейін тартты, жымын білдірмеді, аузын арандай ашты тұрақты тіркестерінің түп негізі моңғол тілінен шыққандығы дәлелденді.

Осы сияқты, соңғы жылдары өте белсенді қолданыста жүрген «ок, sorry, easy, hen party» сияқты сөздер сөздікте қамтылған. Сөздікте жалпы алғанда 8985 кірме сөз қамтылған. Бұл сөздік саласындағы аса құнды ғылыми еңбек болып табылады. Себебі, қазақ тіл білімі саласында осы уақытқа дейін әлем тілдерінен енген кірме сөздерге арналған сөздік құрастырылмаған болатын. Тек қысқаша араб-парсы тілдерінен енген кірме атауларға байланысты сөздік болатын. Алдағы уақытта кірме атауларға байланысты сөздердің толықтыруына байланысты да кірме сөздерге арналған сөздіктер саны арта түседі деп ойлаймыз.

Тіл өзінің эволюциялық дамуын ешқашан тоқтатпайтын жүйе болып келеді. Тілдің сөзік қоры да тиісінше әр түрлі жолмен молайып отырады. Кірме сөздер, яғни бір тілден өзге тілдің құрамына енген тілдік бірліктер барлық тілде бар десек қателеспейміз. Сөздік құрамында басқа бір тілдің лексиконы кездеспейтін тілдер болмайды десек те шатаспаймыз. Ендеше, дүние жүзінде қанша халық болса, сонша тілде сөйлейтін адамзат болғандықтан және адамдардың бір-бірімен етене қарым-қатынасы тұрғысынан тілдік бірліктердің тілдер арасында ауысып отыруы табиғи заңды құбылыс болып табылады. Соның ішінде әрбір ана тілдің құрамында басқа тілдің сөздерінің аз немесе көп болуы тарихи жағдайларға және экономикалық үдерістермен тығыз астасып жатады. «Тілге өлі ағза ретінде қарау дұрыс емес, керісінше дамушы процесс» ретінде қарау керектігін өз зерттеулерінде айтқан болатын (Гумбольд, 1984: 65).

Біз, өз тарапымыздан да кірме сөздерге байланысты сауалнама жүргізген болатынбыз. Сауалнама анонимді түрде өтті және 41 адам қатысты. Онда респонденттің жасы, жынысы және кірме сөздерге қатысты сұрақтар сұралды. Сауалнаманың соңғы бөлімі әр респонденттің өз ойын ашық айтып бөлісетін ашық сұрақпен аяқталды. Сауалнаманың негізгі мақсаты кірме сөзбен шеттілдік сөзді ажырату және тіліміздің фонологиялық ерекшеліктері арқылы меңгерілген кірме сөздердің лексикалық мағынасын табу болды. Қазіргі таңда қарыштап дамып жатқан заманда тілімізге күнделікті қаншама кірме сөздердің еніп жатқаны баршамамызға аян.

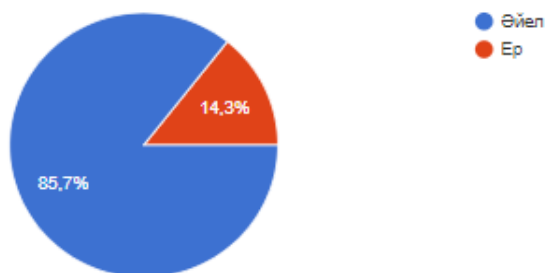
Нәтиже және талқылау



1-сурет – Респонденттердің жас ерекшелігі

Респонденттердің жас ерекшелігін сұраудағы мақсатымыз Тәуелсіздік қарсаңында дүниеге келген ұрпақ пен совет үкіметі кезіндегі ұрпақтың кірме сөздерге байланысты көзқарасы мен қабылдауы екі түрлі болып келеді. Сауалнамаға жауап берушілердің ең кішісі 17 жаста болса, ең үлкені 50 жаста болды.

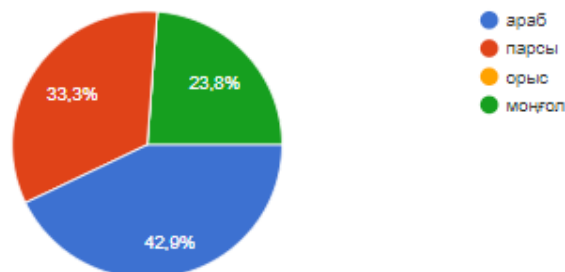
Екінші сауалымыз респонденттердің жынысы сұралды. Оның себебі ер адам мен әйел адамның кірме сөздерді қолдану ортасында біршама айырмашылықтар кездеседі. Сол себепті екеуін бөлек қарастыруды жөн көрдік. Жалпы, қорытынды бойынша респонденттердің 85,7 % әйел адам болса, 14,3 % ер кісілерді құрады.



2-сурет – Респонденттердің жынысы

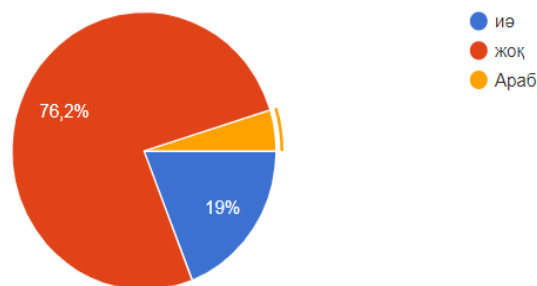
«Абадан» сөзі тілімізге қай тілден енгізілген деп ойлайсыз деген сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің ешбірі орыс тілінен енген деген нұсқаны таңдамаған. Ең көп 42,9 % адам араб тілінен енген деп көрсетсе, 33,3 % парсы тілін таңдаған. 23,8 % моңғол тілінен алынған кірме сөз деп белгілеген. Бұл сө негізінен парсы тілінен келген. Бірақ тілімізде араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер қатар қарастырылғандықтан, тіпті екі тілден енген кірме сөздерді бөліп ажырату да қиындық тудырады. Сол себепті араб тілінен енген кірме атау дегенді таңдау қисынға келеді. Соңғы моңғол тілінен келген кірме сөз деп белгілеу себебі соғыс атауына қатысты және жалпы сөздің тұрпатынан жаугершілік замандағы

сөздің лебі есіп тұрғаннан болуы мүмкін. Моңғол тілінен енген кірме атаулардың басым көпшілігі сол соғысқа немесе жаугершілік аталымдарға байланысты болып келеді.

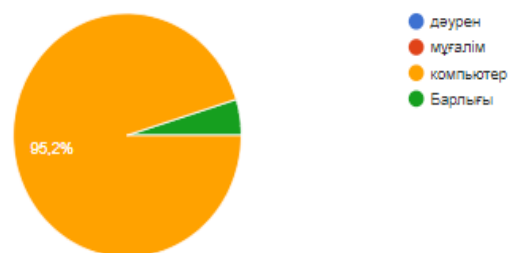


3-сурет – Абадан сөзі қай тілден енгендігі көрсеткіші

Бұл сұраққа 76,2 % иә деген нұсқаны таңдаса, 19 % жоқ деген жауапты көрсеткен. Көпшіліктің иә нұсқасын таңдау себебі бұл сөздер тізбегі тілімізге ену барысында барлық төл тіліміздің ерекшеліктерін ескергенін байқаймыз. Сол себепті де , бұл сөздер қазақтың төл сөзімен бірдей болып кеткен.

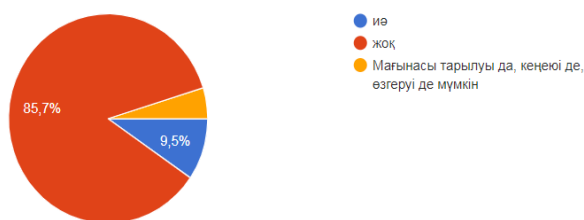


4-сурет – Құрмет, мұғалім, ар сөздері қазақ тілінің төл сөздеріне жатқызылады ма?



5-сурет – Шеттілдік сөзді көрсетіңіз

Сауалнамашылардың басым көпшілігі 95,2 % компьютер нұсқасын белгілеген. Демек, осыдан-ақ бұл сөздің қазақ тілінің акустика-артикуляциясына сәйкес еместігін байқауымызға болады. Қалған 5 % респондент барлық нұсқаны шеттілдік деп белгілеген.



6-сурет – Кірме сөздер өзге тілге енген жағдайда түпнұсқадағы беретін мағынасынан өзгереді ме?

Респонденттердің 85,7% жоқ нұсқасын белгілеген. 9,5 % иә деп жауап берген. Қалған 4,8% респондент мағынаның тарылуы немесе кеңеюіне байланысты өзгеріп отырады деп жауап берген.

Қорытынды, тұжырымдар

Респонденттер «Сіз күнделікті қандай кірме сөздерді қолданасыз?» деген сауалға былайша жауап берген. Олар: маникюр, онлайн, дистанционды, компьютер, ноутбук, телевизор, сотка, мұғалім, шәкірт, адал, арам, үстел, кәмпит, сөмке, мектеп, самаурын, телефон, интернет, машина.

Кірме сөздердің тілімізге енуіне не әсер етеді деген сұраққа жеке пікірлерін былай

білдірген: глобализация, импорттық экономика, технология, өнеркәсіп, жаһандық экономикалық төңкерістер, сөздік қордың аздығынан, шекара, дін, ғылым, дұрыс аударма жасай алмау салдарынан, мәдениетаралық коммуникация, тарихи басқыншылықтар мен геомәдени қарым-қатынас, заманға сай сөйлеймін деп көбісі кірме сөздерді пайланады негізгі себеп осыда деп ойлаймын деп жауап берген.

Кірме сөздердің басым көпшілігі тілімізге орыс тілінің негізінде сындырылып жазылғандығын байқауымызға болады. Қазіргі таңда ғылым мен білімнің, мәдениеттің асқан қарқындылықпен дамуы негізінде еніп жатыр. Осындай кірме сөздердің барлығын қолдан келгенше төл тіліміздің тілдік ерекшеліктеріне қарай бейімдеп орфографиялануы тиісті деп айтқымыз келеді. Кірме сөздердің төл тіліміздегі баламасын актив қолдану жағын да қарастырғандығымыз жөн болады. Кейбір кірме сөздердің тілімізге толығымен сіңдіріліп өте сәтті меңгерілгендігін байқауымызға болады. Сонымен қатар, тіліміздегі мағынасы көмескіленген кірме сөздердің басқа тілдегі мағынасы қазақ тіліндегі сөзбен үндесіп жатыр.

Әдебиеттер

- Durkin P. (2014) / Borrowed Words: A History of Loanwords in English. // International Journal of Lexicography. – Vol. 27, №4. – P. 457-466.
- Aritayi L. M. (2014) / The Analysis of English loan words used by information and technology writers in thesis abstracts // jsh Jurnal Sosial Humaniora. – Vol. 7, №1. – P. 252.
- Abdul Hamid S. S. (2006) / English loan words in the “Opini” column of Surya Daily newspaper // MEI <http://repository.wima.ac.id/id/eprint/6571>. – P. 74.
- Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // <https://www.altalang.com/beyond>, November 17.
- Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews. – Vol. 6, №1. – P. 9.
- Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330> – P. 199.
- Allce E. M. (2017) / Where Do Ninjas, Zombies, and Robots Come from? // January 22 shorturl.at/bsFL1.
- Морозова М. Н. (2005). Современный русский язык. – Санкт-Петербург ISBN 5-94962-081. – 279 с.
- Тимофеева Г. (2005) Новые английские заимствования в русском языке – Санкт-Петербург: ISBN 5867200124, 9785867200121, – 106 с.
- Крысин Л. П. (1996) Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. – Москва: Наука, – 284 с.
- Улуханов И.С. (1994) О новых заимствованиях в русском языке – Москва: Русский язык в школе №1, – 70-75 с.
- Липилина О. (2014) Англицизмы или русские слова, заимствованные из английского Ноябрь 6 [https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizm-ili-zaimstvovaniya](https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizm-ili-russkie-slova-zaimstvovannye-iz-angliyskogo).
- Нұрғалиев Р.Н. (1995) Абай. Қазақ энциклопедиясы – Алматы: Атамұра, №5 – 566 б.
- Мамеғұлы К. (2019) Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі жарық көрді – https://lenta.inform.kz/kz/9000-ga-zhuyk-sozdi-kamtygan-kazak-tilinin-kirme-sozder-sozdigi-zharykka-shykyt_a3592087 Желтоқсан 6 Kazinform Halyqaralyq aqparattyq agentigi.
- Әділов М. (2019) Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі жарық көрді «Baq.kz» электронды сайты желтоқсан 5, <https://baq.kz/news/othernews/qazaq-tilinin-kirme-sozder-sozdigi/>.
- Манкеева Ж. (2014) Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: Сардар баспа үйі, 240 б.
- Гумбольдт В. (1984) Избранные труды по языкознанию – Москва: Прогресс, ISBN 501004661X, – 400 с.

References

- Abdul Hamid S. S. (2006) / English loan words in the “Opini” column of Surya Daily newspaper // MEI <http://repository.wima.ac.id/id/eprint/6571>. – P. 74.
- Adilov M. (2019) / Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi zharyq kordi [The dictionary of keywords of the Kazakh language was published]. «Baq.kz» elektrondi saiti, zheltoksan 5, <https://baq.kz/news/othernews/qazaq-tilinin-kirme-sozder-sozdigi/> (in Kazakh).
- Allce E. M. (2017) / Where Do Ninjas, Zombies, and Robots Come from? // January 22 shorturl.at/bsFL1 (in English).
- Aritayi L. M. (2014) / The Analysis of English loan words used by information and technology writers in thesis abstracts // jsh Jurnal Sosial Humaniora. – Vol. 7, №1. – P. 252 (in English).
- Durkin P. (2014) / Borrowed Words: A History of Loanwords in English. // International Journal of Lexicography. – Vol. 27, №4. – P. 457-466 (in English).
- Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // <https://www.altalang.com/beyond>, November 17, (in English).
- Gumboldt V.Fon. (1984) Izbrannye trudy po iazykoznanii [Selected Works on Linguistics]. – Moskva: Progress, ISBN 501004661X, – 400 b. (in Russian).
- Lipilina O. (2014) Anglisizmy, ili russkie slova, zaimstvovannye iz angliiskogo [Anglicisms or Russian words borrowed from English]. Noyabr 6 <https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizmy-ili-zaimstvovaniya> (in Russian).
- Mametuly K. (2019) Kazakh tilinin kirme sozder sozdigi zharyk kordi [The Kazakh language has a dictionary of loanwords]. – https://lenta.inform.kz/kz/9000-ga-zhuyk-sozdi-kamtygan-kazak-tilinin-kirme-sozder-sozdigi-zharykka-shykty_a3592087 Zheltoksan 6 Kazinform Halyqaralyq aqparattyq agenttigi (in Kazakh).
- Mankeeva J. (2014) / Gylymdagy gummyr Qazaq tili etimologiyasynyn gylymi-teorialyq negizderi [Scientific and theoretical bases of etymology of the Kazakh language “Life in science”] –Almaty: Sardar baspa uii, 240 b. (in Kazakh).
- Morozova M. N. (2005). Sovremenniy russkii iazyk [Modern Russian language]. – Sankt-Peterburg: electronni, ISBN 5-94962-081. – 279 s. (in Russian).
- Nurgaliev R. N. (1995) Abai. Kazakh ensiklopediyasy [Abay. Kazakh ensiklopediasi]. – Almaty: Atamura, №5 – 566 b. (in Kazakh).
- Krysin L. P. (1996) Inoyazychnoe slovo v kontekste sovremennoi obschestvennoi jizni [A foreign language word in the context of modern public life]. – Moskva: Nauka, – 284 s. (in Russian).
- Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews . – Vol. 6, №1. – P. 9 (in English).
- Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330> – P. 199 (in English).
- Timofeeva G. (2005) Noviye angliiskie zaimstvovaniya v russkom iazyke [New English borrowings in Russian]. – Sankt-Peterburg: ISBN 5867200124, 9785867200121, – 106 s. (in Russian).
- Uluhanov I. S. (1994) O novykh zaimstvovaniyakh v russkom iazyke [About new loans in Russian] – Moskva: Russkii yazyk v shkole №1, – 70-75 s. (in Russian).